

Jerzy Wrona

SŁOWNIK

geografii społeczno-ekonomicznej

universitas

SŁOWNIK

geografii społeczno-ekonomicznej

Jerzy Wrona

SŁOWNIK

geografii społeczno-ekonomicznej

Kraków

Podręcznik akademicki dotowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

© Copyright by Jerzy Wrona and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2012

ISBN 97883-242-1822-6

TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
Wanda Lohman

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

www.universitas.com.pl

*Agnieszce i Karolinie,
moim córkom
– dedykuję*

WSTĘP

Prezentowany słownik ma ułatwić usystematyzowanie podstawowej wiedzy dotyczącej różnorodnych aspektów gospodarczej i społecznej działalności człowieka. W pracy znalazły się – uporządkowane alfabetycznie – terminy i pojęcia z geografii społeczno-ekonomicznej świata, ze szczególnym uwzględnieniem Europy i Polski. Umieszczone w słowniku hasła dotyczą przede wszystkim takich zagadnień jak: mapa polityczno-gospodarcza świata, ochrona środowiska człowieka, geografia – ludności, osadnictwa, rolnictwa, przemysłu, komunikacji, turystyki i handlu zagranicznego. W słowniku przedstawiono też wybrane hasła z nauk pokrewnych geografii społeczno-ekonomicznej.

Słownik nie zawiera nazw własnych obiektów geograficznych, z wyjątkiem tych, które są ważne i szczególnie charakterystyczne dla wyżej wymienionej dziedziny nauki.

Niniejszy słownik winien przydatny być studentom różnych kierunków uczelni ekonomicznych, szczególnie do zajęć z geografii ekonomicznej i nauk społecznych. Z powodzeniem wykorzystywać go też mogą nauczyciele oraz – jako pomoc uzupełniającą – uczniowie gimnazjalni i licealni, zwłaszcza maturzyści przygotowujący się do egzaminów z geografii, historii oraz wiedzy o Polsce i świecie współczesnym.

Poszczególne terminy i pojęcia autor starał się przedstawić oraz wyjaśnić precyzyjnym językiem naukowym, zarazem jednak w sposób możliwie przystępny i zwięzły. W większości przypadków nie ograniczono się tylko do podania definicji, ale przedstawiono także przykłady – ze świata i Polski – oraz dodano rozszerzające informacje. Wszystko po to, aby całość zaciekała Czytelnika, a przede wszystkim ułatwiła mu zrozumienie i zapamiętanie danego hasła.

W słowniku wykorzystano skróty powszechnie używane w języku polskim i w wydawnictwach encyklopedyczno-geograficznych, chociaż w tej kwestii starano się zachować rozsądny umiar.

W odpowiednich miejscach, w tekście haseł zastosowano odsyłacz w postaci strzałki (→). Oznacza on, że dany termin omówiono szerzej w innym, osobnym haśle. W słowniku występują też hasła odsyłaczowe, które za pomocą strzałki kierują Czytelnika od formy obocznej hasła do hasła właściwego. Przy terminach pochodzących z języków obcych z reguły podano etymologię, zwłaszcza gdy nie budzi ona zastrzeżeń.

W pracy zaprezentowano ponad 1600 haseł, z czego 1/4 to hasła odsyłaczowe.

Przy opracowywaniu słownika wykorzystano liczne pozycje geograficzne oraz z nauk pokrewnych o charakterze słownikowo-encyklopedycznym i innym. Definicje terminów konfrontowano z określeniami zawartymi w specjalistycznych pozycjach książkowych oraz artykułach z polskiej (naukowej i popularnonaukowej) literatury geograficznej. Wykorzystano też szereg polskich i zagranicznych publikacji statystycznych oraz różnorakie informacje zaczerpnięte z Internetu.

Na pewno sam dobór haseł, ich objętość, jak i sposób przedstawienia, w wielu przypadkach mogą budzić dyskusje, ale w tego typu wydawnictwach jest to praktycznie nieuniknione. Choć autor opracowania włożył wiele wysiłku, aby hasła były maksymalnie precyzyjne, pełne i aktualne, to jednak zdaje sobie sprawę, że w niektórych fragmentach praca może być niedoskonała. W tym względzie uprzejmie prosi PT Czytelników o wyrozumiałość. Będzie też wdzięczny za wszystkie uwagi i spostrzeżenia dotyczące zakresu i treści słownika.

Na koniec autor chciałby wyrazić serdeczne podziękowania Recenzentom pracy – prof. dr. hab. Zygmuntovi Górcie z Uniwersytetu Jagiellońskiego i prof. dr. hab. Zbigniewowi Ziolo z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Pozytywne opinie, cenne i jednocześnie życzliwe uwagi obu Panów Profesorów w sposób znaczący wpłynęły na ostateczny kształt niniejszego *Słownika geografii społeczno-ekonomicznej*.

Jerzy Wrona

abaka → banan manilski

abolicjonizm – (łac. *abolitio* – zniesienie, umorzenie), ruch społ.-polit. rozwinięty w XVIII-XIX w. w Wlk. Brytanii i Francji oraz w Stanach Zjednoczonych i Ameryce Pd., mający na celu likwidację niewolnictwa i handlu niewolnikami.

Aborygeni – (łac. *ab origine* – od początku, czyli „ci, którzy byli tu od początku”), tradycyjna nazwa ciemnoskórej, rdzennej ludności Australii i Tasmanii. Przed przybyciem Europejczyków kontynent australijski zamieszkiwało (wg b. rozbieżnych szacunków) 300–750 tys. Aborygenów. Prowadzili koczowniczy tryb życia, a ich zajęciami były zbieractwo i łowiectwo, na wybrzeżach – rybołówstwo. Wskutek eksterminacji i wypierania z żyznych terenów przez ludność napływową oraz chorób zakaźnych, ich liczba drastycznie się zmniejszała. W latach 40. ub. wieku liczbę Aborygenów oceniano na 50 tys. Współcześnie otoczono ich opieką rządową, a od 1984 r. mają prawa wyborcze, takie jak pozostali obywatele Australii. W 1993 r. Parlament Federalny uznał istnienie tubylczego prawa (tytułu) własności ziemi. Specjalną troską objęta jest rodzima kultura Aborygenów, ceni się ich prymitywną sztukę, w tym malarstwo. Liczba Aborygenów stopniowo wzrasta, w 2007 r. liczyli 460 tys. osób, czyli 2 % ludności kraju. Obecnie 2/3 Aborygenów mieszka w miastach, pozostali w rezerwach, położonych gł. w pn. i środk. części kraju. Specjalny urząd czuwa nad nietykalnością rezerwatów, zaopatrzeniem mieszkającej w nich ludności w żywność, odzież i inne niezbędne do życia środki. W 2008 r. na posiedzeniu australijskiego parlamentu zostali oficjalnie przeproszeni za stosowaną w przeszłości (od 1910 r. do lat 70. XX w.) politykę przymusowej asymilacji.

aeroenergetyka → energetyka wiatrowa

afrikaans – język burski; język używany w RPA przez → Afrykanerów – potomków holenderskich, francuskich i niemieckich kolonistów (nazywanych dawniej Burami), którzy w XVII w. zasiedlili pd. Afrykę, przed zajęciem tego kraju

przez Brytyjczyków w 1806 r. W 1925 r. stał się, obok angielskiego, na równi z niderlandzkim, językiem urzędowym Związku Południowej Afryki. Obecnie afrikaans, wspólnie z angielskim (i 9 językami lokalnymi), jest językiem oficjalnym Republiki Południowej Afryki. Posługuje się nim ok. 10 mln osób, najwięcej w Kraju Przylądkowym (zach. części RPA).

Afroamerykanie – oficjalna nazwa Murzynów amerykańskich. Stanowią oni dziś prawie 13 % ludności Stanów Zjednoczonych i 60 % mieszkańców Waszyngtonu – stolicy USA. Koncentrują się gł. w stanach amerykańskiego Południa oraz w dużych miastach wsch. wybrzeża. Nazwa Afroamerykanin zastępuje używane dotąd określenia o wydźwięku rasistowskim: *Black* (Czarny) i *Negro* (Murzyn).

Afrykanerzy – biała ludność w RPA, wywodząca się od Burów – kolonistów holenderskich i częściowo francuskich, którzy od 1652 r. zasiedlali okolice Przylądka Dobrej Nadziei. Afrykanerzy, stanowiący dziś ok. 13 % ludności RPA, zamieszkują gł. zach. część kraju (Kraj Przylądkowy). Posługują się językiem → afrikaans.

Afryka Subsaharyjska → Czarna Afryka

agawa sisalowa – sisal (*Agave sisalana*) → roślina włóknodajna uprawiana w wielu krajach tropikalnych, najważniejsza z agaw włóknodajnych. Łatwo dostosowuje się do różnych warunków klimatycznych i jest mało wymagająca glebowo. Dostarcza szeroko znanego w handlu światowym, bardzo wytrzymałego, włókna sisalowego (sisalu) używanego do wyrobu sznurków do snopowiązałek, powrozów, mat, worków. Ok. 2/3 światowej produkcji sisalu (wynoszącej niecałe 0,4 mln t – 2010) pochodzi z Brazylii. Poważnymi producentami są tradycyjnie kraje Afryki Wsch. – Kenia i Tanzania, poza tym – Madagaskar, Chiny, Meksyk.

aglomeracja – (łac. *agglomerare* – skupiać, zbierać) 1. w wąskim znaczeniu – zespół miejski, w którym występuje jedno duże miasto dominujące i szereg mniejszych ośrodków miejskich,

wyrażnie mu podporządkowanych (tzw. aglomeracja monocentryczna). Przykłady takich aglomeracji to Paryż, Londyn, Moskwa, z terenu Polski – Warszawa, Łódź, Kraków. Mniejsze miasta mogą mieć wyspecjalizowane funkcje, np. miasta-sypialnie, osiedla przemysłowe, ośrodki wypoczynkowe. 2. w szerszym znaczeniu – każdy zespół miejski, czyli skupisko miast położonych blisko siebie i funkcjonalnie powiązanych (mających np. wspólną sieć komunikacyjną czy handlową).

agrest – (*Ribes grossularia*), kolczasty krzew uprawny i dziki, którego owocem jest zielonawa jagoda okryta dość grubą skórką, wewnątrz której znajduje się soczysty miąższ z nasionami. Uprawa agrestu rozpowszechniona jest gł. w Europie (Rosja, Niemcy, Polska). Owoce agrestu (o dużej zawartości substancji mineralnych i witamin) wykorzystywane są do celów deserowych i robienia przetworów, zwł. dżemów.

agrobiznes – (gr. *agros* – rola + ang. *business* – interes) 1. przedsiębiorstwo (lub ogół takich przedsiębiorstw) produkcyjne lub produkcyjno-usługowe działające w sferze rolnictwa, przetwórstwa surowców rolnych i handlu artykułami pochodzenia rolniczego. Obejmuje różne etapy produkcji żywności, od produkcji surowca rolnego po handel detaliczny produktem finalnym. 2. wszystkie czynności związane z zaopatrzeniem gospodarstw rolnych w środki produkcji, samą produkcją, magazynowaniem i sprzedażą płodów rolnych, ich przetwórstwem przemysłowym i handlem artykułami rolnymi.

agroklimat – (gr. *agros* – rola, pole + klimat), agroklimatologia, klimatologia rolnicza; nauka badająca wpływ klimatu i mikroklimatu na rośliny uprawne. Do głównych czynników agroklimatycznych zalicza się: nasłonecznienie, temperaturę, opady atmosferyczne, wiatry, długość → okresu wegetacyjnego.

agrotechnika – (gr. *agros* – pole + *technikos* – biegły, fachowy), całokształt zabiegów stosowanych przy uprawie ziemi i uprawie roślin w celu uzyskania wysokojakościowych i obfitych plonów.

agroturyzm → agroturystyka

agroturystyka – agroturyzm (ang. *agrotourism*, *farm tourism*, z grec. *agros* – rola + *turystyka*), specyficzna forma spędzania wolnego czasu, polegająca na organizowaniu pobytu turystów przez rodzinę rolniczą we własnym (odpowiednio przystosowanym do świadczenia usług turystycznych) gospodarstwie, w rejonach atrak-

cyjnych turystycznie. Usługa obejmuje zakwaterowanie w gospodarstwie, na ogół połączone z całodziennym wyżywieniem (lub możliwością samodzielnego przygotowania posiłków). Gospodarstwa agroturystyczne b. często oferują też dodatkowe atrakcje, np. przejażdżki konne, rybactwo. Turyści mają możliwość poznania rodziny wiejskiej, jej zwyczajów i codziennych zajęć w polu i zagrodzie. Inne atuty tej formy turystyki to możliwość aktywnego wypoczynku w czystym środowisku i korzystanie ze zdrowej żywności. Dla mieszkańców wsi agroturystyka stwarza szansę pełnego wykorzystania wiejskich zasobów mieszkaniowych i dodatkowych dochodów. Agroturystyka rozwija się dość dynamicznie i w Polsce, a jej tradycje sięgają popularnych przedwojennych „letnisk” i powojennych „wczasów pod gruszą”.

AIDS – (ang. *Acquired Immune Deficiency Syndrome* – zespół nabytego upośledzenia odporności), choroba spowodowana zakażeniem przez wirus HIV (ang. *Human Immunodeficiency Virus*). Został on odkryty w 1981 r. w Stanach Zjednoczonych w środowisku homoseksualistów. Przypuszcza się, że choroba pochodzi z Afryki, a konkretnie z Konga, gdzie najprawdopodobniej doszło do przejścia wirusa z szympansów na ludzi. Według → WHO, w 2010 r. na świecie żyło 34 mln osób zakażonych HIV/AIDS, a rocznie umiera ok. 2 mln (2005 – 2,1 mln; 2010 – 1,8 mln). Najwięcej ludzi żyjących z wirusem HIV – w stosunku do ogółu dorosłych – jest w takich krajach Czarnej Afryki jak Suazi i Botswana (po ok. 40 %), Lesotho, Zimbabwe, Namibia, RPA.

Ajmarowie – Aymara; Indianie Ameryki Pd., zamieszkujący Peru, Boliwię i Chile, gł. na wyżynie → Altiplano i w okolicach jez. Titicaca. Ich liczebność wynosi ok. 2 mln osób, w większości są chrześcijanami, posługują się językiem ajmara – jednym z trzech urzędowych języków Boliwii. W okresie prekolumbijskim kultura Ajmarów osiągnęła wysoki poziom, w poł. XV w. zostali podbici przez Inków, w XVI w. państwo Ajmarów weszły w skład hiszp. wicekrólestwa Peru. Zajmują się gł. rolnictwem, ważną rolę odgrywa hodowla lam, alpak i owiec. Pracują też w górnictwie boliwijskim.

akr – (ang. *acre*, od łac. *ager* – rola, grunt, pole), jednostka powierzchni ziemi używana, zwł. w rolnictwie, w krajach anglosaskich. 1 akr = 4046,85 m² = 40,5 arów = 0,4 ha. Jest to nazwa dawnych miar powierzchni opartych w przybliżeniu na obszarze, który można było w ciągu dnia zorać parą wołów.

akronim – wyraz utworzony z pierwszych liter (albo zgłosek) innych wyrazów, np. GIS – *Geographic Information System* (pol. System Informacji Geograficznej), FIAT – *Fabbrica Italiana di Automobili Torino* (pol. Włoska Fabryka Samochodów w Turynie), ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych, PGR (lub Pegeer) – Państwowe Gospodarstwo Rolne, PKP – Polskie Koleje Państwowe, PKS (albo Pekaes) – Państwowa Komunikacja Samochodowa, PTG – Polskie Towarzystwo Geograficzne.

aktinidia chińska – kiwi (*Actinidia chinensis*), pnącze, pierwotnie rosnące dziko we wsch. Chinach, dziś uprawiane w krajach klimatu ciepłego dla smacznych owoców, nazywanych obecnie kiwi (dawniej agrestem chińskim). Owoce o skórcie zielono-brązowej, szczególnie interesujące są po przekrojeniu. Nazwa kiwi wywodzi się od narodowego symbolu Nowej Zelandii – ptaka kiwi, gdyż to właśnie w tym kraju wyhodowano odmiany rodzące znacznie większe i smaczniejsze owoce. Kwaskowo-słodki zielonkawy miąższ owoców kiwi ma spore wartości odżywcze, zawiera szczególnie dużo witaminy C. Istotne jest również to, że kiwi dobrze znoszą transport i przechowywanie. Około 3/4 światowej produkcji tych owoców (1,3 mln t – 2010) pochodzi z Włoch, Nowej Zelandii i Chile.

akwakultura → rybołówstwo

akwen – (łac. *aqua* – woda), określony obszar wodny, mający granice naturalne lub sztuczne. Jest to odpowiednik określenia „teren” w odniesieniu do łądu.

alabaster → gips

Albańczycy – naród zamieszkujący Albanie (ponad 3 mln), Kosowo (2 mln; 90 % ludności), Czarnogórę, Macedonię, Grecję, Włochy, Turcję. Mówią językiem albańskim, wyznają gł. islam.

allochtonizm → autochton

alpaka – (*Lama pacos*), zwierzę domowe z rodziny wielbłądowatych, podobne do → lamy, lecz nieco mniejsze. Przodkiem jej jest guanako (*Lama guanicoe*). Alpaka udomowiona została przez Inków, którzy z jej wełny wyrabiali wartościową tkaninę (alpake). Dziś hodowana jest przede wszystkim dla mięsa i wełny, gł. w wysokogórskich partiach Andów (→ Puna) na terytorium Boliwii i Peru (tereny wokół jez. Titicaca).

alternatywne źródła energii – niekonwencjonalne źródła energii; źródła energii „przyjazne” środowisku człowieka, mogące zastępować (uzupełniać) źródła dotychczas powszechnie wyko-

rzystywane. Za alternatywne źródła energii, mające charakter źródeł odnawialnych, uważa się energię słoneczną, energię wiatru, energię fal i pływów morskich, energię pochodzącą z wykorzystania różnicy temperatury morskich wód, energię biomasy. Do niekonwencjonalnych źródeł energii zalicza się też energię wód płynących, ale pozyskiwaną w małych elektrowniach. Wyczerpywanie się złóż surowców energetycznych powoduje, że świat coraz większą uwagę przykładą do racjonalnego gospodarowania energią. Obok zmniejszania energochłonności poszczególnych działów gospodarki, usilnie dąży się do poszukiwania i szerszego wykorzystania alternatywnych źródeł energii. Są one odnawialne i mniej szkodliwe dla środowiska niż paliwa kopalne. Powraca się do takich tradycyjnych źródeł energii, jak energia wodna i wiatrowa, znanych człowiekowi z przeszłości. Radykalnie tylko unowocześnia się sposoby ich wykorzystania.

altiplano – 1. rozległe obszary wysokogórskie położone między gł. łańcuchami Andów Pn. i Środk. na wysokości 2500–4000 m n.p.m. W zależności od występującej naturalnej szaty roślinnej tereny altiplano zw. są również paramo i → puna. 2. Altiplano – rozległy płaskowyż w Andach Środk., położony pomiędzy Kordylierą Zach. i Wsch., na obszarze Boliwii i Peru. Stanowi pn. część regionu → Puna. Obszar gęsto zaludniony, gł. przez Indian → Ajmarów i Keczua. Ludność ta zajmuje się rolnictwem, rzemiosłem, pracuje też w górnictwie rud srebra i cyny.

aluminium – techniczna nazwa glinu. Metal należący do metali lekkich (3 razy lżejszy od żelaza), cechujący się dużą plastycznością, dobrym przewodnictwem cieplnym i elektrycznym. Na powietrzu pokrywa się cienką warstwą Al_2O_3 , która chroni go przed dalszym utlenianiem. Aluminium wytapia się z tlenku glinu (otrzymywanego z → boksytu), który poddaje się procesowi elektrolizy. Proces ten jest b. energochłonny, stąd też produkcja aluminium uzależniona jest w większym stopniu od wielkości produkcji energii elektrycznej niż od bazy surowcowej. Największymi producentami aluminium nie są najwięksi wydobywcy boksytów, lecz państwa wysoko rozwinięte dysponujące dużą ilością energii elektrycznej (zwł. taniej, tzn. uzyskiwanej w hydroelektrowniach i elektrowniach atomowych) i równocześnie wykazujące duże zapotrzebowanie na ten metal. W 2010 r. wyprodukowano na świecie ponad 40 mln t aluminium pierwotnego i 9 mln t aluminium wtórnego, uzyskiwanego ze złomu. Najwięksi obecnie producenci aluminium pierwotnego to Chiny (ponad

1/3 produkcji ogólnej), Rosja, Kanada, Stany Zjednoczone, Australia, Brazylia, Norwegia, Niemcy, Japonia. W Polsce (produkcja 10 tys. t – 2010) pracuje jedna huta aluminium w Koninie (w dzielnicy Maliniec), która wykorzystuje importowany tlenek glinu i energię elektryczną pozyskiwaną z węgla brunatnego w Zagłębiu Konińsko-Tureckim. Najwięcej aluminium wtórnego wytwarzają Stany Zjednoczone i Japonia. Aluminium (a zwł. jego stopy) jest szeroko wykorzystywane w przemyśle lotniczym i kosmicznym, do produkcji przewodów elektrycznych, konstrukcji budowlanych, folii aluminiowych, wyrobów codziennego użytku.

Ameryka Anglosaska – Angloameryka; region kulturowo-językowy, do którego zalicza się Stany Zjednoczone, Kanadę i Grenlandię, alternatywny dla regionu → Ameryki Łac.

Ameryka Łacińska – region hist.-geogr. obejmujący Amerykę Pd. oraz Amerykę Środkową – Meksyk, państwa międzymorza, Antyle i Bahamy. Są to w większości były kolonie hiszpańskie, portugalskie i francuskie. Nazwa regionu pochodzi od używanych tu przede wszystkim języków hiszpańskiego, portugalskiego (w Brazylii) i francuskiego – języków romańskich, wywodzących się z łaciny. Dominujące w regionie – wspólny język, religia katolicka oraz zwyczaje i kultura sprzyjają integracji krajów tego obszaru. Do Ameryki Łac. nie zalicza się krajów anglojęzycznych, m.in. Barbadosu, Belize, Gujany oraz Surinamu (język holenderski).

Ameryka Środkowa – pn. część → Ameryki Łac., obszar, w skład którego wchodzi: Meksyk, kraje → międzymorza środkowoamerykańskiego, Wielkie i Małe Antyle oraz Bahamy. Geograficznie Ameryka Środk. zaliczana jest do kontynentu Ameryki Pn.

Amerykanie – pluralistyczny naród (wspólnota narodowo-państwowa) wyrosły na podłożu cywilizacji anglosaskiej, wzbogaconej silnym udziałem wielu innych kultur – europejskiej, afrykańskiej, latynoamerykańskiej, wschodnioazjatyckiej. Naród amerykański liczy ok. 305 mln osób, które mówią językiem angielskim (w amerykańskiej odmianie). W środowiskach imigracyjnych w Stanach Zjednoczonych używa się języków narodowych, zwł. duży zasięg ma język hiszpański. Amerykanie są silnie zróżnicowani pod względem religijnym, choć większość należy do różnych wyznań protestanckich. Istotnym elementem procesu narodotwórczego w USA jest amerykanizacja, prowadząca do zaniku odrębności etnicznych grup imigracyjnego pochodzenia.

Jednocześnie zasadą budowy współczesnego społeczeństwa amerykańskiego jest wielokulturowość, oznaczająca zagwarantowanie każdej grupie prawa do kultywowania własnej tożsamości i tradycji. W spisie powszechnym w Polsce w 2011 r. narodowość amerykańską wskazało 11 tys. osób.

Amerykańska Agencja Kosmiczna – Krajowa Administracja Lotnictwa i Przestrzeni Kosmicznej (ang. *National Aeronautics and Space Administration* – NASA), agencja rządowa Stanów Zjednoczonych odpowiedzialna za realizację programu badań kosmicznych oraz rozwój techniczny lotnictwa cywilnego. Do największych osiągnięć NASA należy lądowanie człowieka na Księżycu (20 VII 1969 r. – amerykańscy kosmonauci Neil Armstrong i Edwin Aldrin na pokładzie statku „Apollo 11”) oraz budowa → wahadłowców kosmicznych (1981 – prom Columbia).

analfabetyzm – (gr. *analphabetos* – analfabeta, nie znający liter, od *an* – przeczenie + *alpha, beta* – nazwy liter a, b), brak umiejętności pisanie i czytania. Jednym z kryteriów poziomu nauczania jest stopień analfabetyzmu, odnosi się go zwykle do ogółu ludności powyżej 15 roku życia. Wg danych UNESCO z 2008 r. 800 mln osób na świecie, w wieku powyżej 15 lat, nie potrafi pisać ani czytać, z tego prawie 2/3 stanowią kobiety. Analfabetyzm w państwach wysoko rozwiniętych jest zjawiskiem marginalnym. Uczęszczenie do szkoły jest tam na ogół obowiązkowe i powszechne. Na drugim biegunie są kraje słabo rozwinięte ekonomicznie, gdzie analfabetyzm sięga często kilkudziesięciu procent, a w skrajnych przypadkach przekracza 70 % (Mali 74 %, Burkina Faso 71 %, Niger 71 %).

anamorfoza – metoda przedstawiania wybranych informacji na mapie, w której nadrzędnym celem jest sugestywne pokazanie cech właściwych danemu zjawisku, kosztem wierności powierzchni lub odległości. Przykładem takich przedstawień mogą być mapy (schematy) sieci komunikacyjnej, np. połączeń autobusowych, kolejowych czy lotniczych, linii metra, szlaków żeglugowych.

ananas – ananas jadalny (*Ananas comosus*), roślina zielna (bylina) z rozetą grubych, koleczastych, przypominających agawę liści, spośród których wyrasta główny pęd, z dużym szyszkowatym owocem. Roślina ta uprawiana jest w krajach strefy międzyzwrotnikowej, wymaga wysokiej temperatury, lecz dobrze znosi małe opady. Aromatyczne i soczyste owoce (o wadze 1–5 kg) spożywa się bezpośrednio lub przetwarza na soki, dżemy i kompoty. Głównie za sprawą krajów

Azji Pd.-Wsch. światowe zbiory ananasów wzrosły do prawie 20 mln t (2010). Połowę ogólnej produkcji ananasów dostarczają państwa azjatyckie, szczególnie Tajlandia, Filipiny, Chiny, Indonezja, Indie. Dużo tych owoców pochodzi też z Ameryki Pd. i Afryki. Ananasy o najwyższej jakości produkują amerykańskie plantacje na Hawajach i Florydzie.

andezyt – skała magmowa wylewna, o barwie najczęściej szarej, powstająca podczas erupcji wulkanów. Używana jako kamień ozdobny i dekoracyjny, a także do produkcji materiałów ogniotrwałych i kwasoodpornych. W Polsce występuje w Pieninach (m.in. góra Wżar).

Andyjski Wspólny Rynek – Wspólnota Andyjska (hiszp. *Comunidad Andina*), ugrupowanie gospodarcze państw andyjskich Ameryki Pd. (do 1996 r. nazywane Paktem Andyjskim), powołane w 1969 r. Status pełnych członków mają obecnie: Boliwia, Ekwador, Kolumbia, Peru. Siedziba Sekretariatu Rynku mieści się w Limie. Podstawowy cel tej organizacji to utworzenie wspólnego rynku i przyspieszenie procesu rozwoju gospodarczego.

aneksja – (łac. *annexio* – przyłączenie, zagarnięcie), zajęcie i przyłączenie za pomocą siły (lub groźby użycia siły) albo innych środków przymusu części lub całości terytorium innego państwa. Akt sprzeczny z zasadami prawa międzynarodowego.

anekumena – (gr. *an* – nie, bez + *oikouménē* – świat zaludniony), tereny bezludne i nie wykorzystywane gospodarczo.

angielski język – język należący do rodziny języków indoeuropejskich, do zach. grupy języków germańskich (m.in. obok niemieckiego i holenderskiego). Pismo angielskie oparte jest na nieco zmodyfikowanym alfabecie łacińskim. Angielskim jako ojczystym posługuje się ok. 460 mln ludzi. Jest on ojczystym dla mieszkańców 12 krajów, m.in. Anglików, Szkotów, Walijczyków, Amerykanów, Kanadyjczyków (oprócz prowincji Quebec), Australijczyków, Nowozelandczyków, Maltańczyków, Jamajczyków. Językiem urzędowym (często obok innych) jest w ponad 50 państwach świata. Współcześnie angielski pełni rolę najważniejszego → języka międzynarodowego. Nazywany jest „łaciną współczesnego świata”; jest to język nauki, informatyki, techniki, handlu, dyplomacji, turystyki i kultury. Uważa się, że ok. 80 % informacji naukowych na świecie publikowanych jest właśnie w tym języku.

anglikanizm – wyznanie chrześcijańskie głoszone przez Kościół Anglikański, który ustanowiony został przez króla Henryka VIII w 1534 r. jako państwowy kościół Anglii. Kościół Anglikański wewnętrznie podzielony jest na zwolenników tradycji katolickiej, tradycji protestanckiej oraz zwolenników „szerokiego Kościoła” (skrzydło liberalne). Religijną stolicą Kościoła Anglikańskiego jest Canterbury (Anglia), dawna siedziba prymasa katolickiego Anglii. Doktryna anglikanizmu uznaje Biblię za podstawowe źródło objawienia, przyjmując także tradycję oraz „światło rozumu” za normę i praktykę religijną. Sakramenty zostały zredukowane do dwóch: chrztu i Wieczerzy Pańskiej (komunii św.), podawanej wiernym pod postaciami chleba i wina. Anglikanizm odrzuca wiarę w czyściec i kult świętych, znosi obowiązek indywidualnej spowiedzi przed kapłanem, jurysdykcję biskupa Rzymu (papieża). Uznaje sakralny charakter kapłaństwa, ale dopuszcza małżeństwa duchownych. Wyznawcy anglikanizmu (ponad 80 mln), poza Anglią, skupiają się gł. w krajach b. Imperium Brytyjskiego.

Angloameryka → Ameryka Anglosaska

Anglosasi – łączne określenie ludów germańskich (Anglów, Sasów, Jutów), które w V-VI w. zajęły większość ziem b. rzymskiej Brytanii, wypierając z niej lub podbijając i asymilując celtyckich Brytów. Nazwa ta obejmuje także społeczeństwa powstałe w wyniku tych podbojów.

anhydryt – (gr. *an* – przeczenie + *hydōr* – woda), minerał, siarczan wapnia (CaSO_4). Twardość 3–4, kruchy, posiada dobrą łupliwość. W przyrodzie anhydryt najczęściej występuje wraz z → gipsem. Powstaje chemicznie przez krystalizację z wody morskiej lub słonych jezior w odpowiednich warunkach klimatycznych. Istnieje przypuszczenie, że potężne pokłady anhydrytu powstały przez odwodnienie gipsu nagromadzonego na dnie zbiorników solonośnych. Odwodnienie to zostało spowodowane dużym ciśnieniem warstw nadległych. Zastosowanie gospodarcze anhydrytu jest podobne jak gipsu.

animizm – (łac. *animus* – duch), wiara w istnienie dusz i duchów, przypisywanie duszy ludziom, zwierzętom, roślinom, żywiołom, a nawet przedmiotom martwym. Animizm uznawany jest za najwcześniejsze stadium rozwoju religii.

antracyt → węgiel kamienny

antropogeneza – (gr. *anthropos* – człowiek + *genesis* – początek), historia rodowa człowieka i człowiekowatych.

antropogeografia – (gr. *anthropos* – człowiek + *ge* – ziemia + *graphein* – pisać), nauka geograficzna najczęściej utożsamiana z terminem: geografia człowieka (ang. *Human Geography*). Bada różne dziedziny działalności człowieka, a także konsekwencje społeczne i gospodarcze tej aktywności w przestrzeni geograficznej. Gł. składowymi antropogeografii są: geografia ekonomiczna, geografia ludności, geografia osadnictwa, geografia polityczna, geografia kultury, geografia społeczna. Autorem terminu „antropogeografia” był niemiecki geograf Friedrich Ratzel (1844–1904), który napisał *Antropogeographie ...* (1882–91), a przedmiot i zakres badań tej dziedziny nauk geograficznych rozwinął Francuz Paul Vidal de la Blache (1845–1918). W Polsce autorami doniosłej pracy *Antropogeografia* (1939) byli Antoni Wrzosek (1908–83) i Bogdan Zaborski (1901–85). Po II wojnie światowej w naszym i innych krajach socjalistycznych zamiast „antropogeografia” i „geografia człowieka” zaczęto używać określeń „geografia ekonomiczna (gospodarcza)”, a później „geografia społeczno-ekonomiczna”.

antropopresja – (gr. *anthropos* – człowiek + łac. *pressio* – nacisk), całokształt oddziaływań człowieka na środowisko przyrodnicze, prowadzących do powstawania → krajobrazu kulturowego. Antropopresja przybiera różne formy i zależy w gł. mierze od liczby ludności na danym obszarze oraz od poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego, który determinuje strukturę gospodarki i zamożność społeczeństwa. Środowisko przyrodnicze poddawane antropopresji traci stopniowo swój naturalny charakter.

antypody – (gr. *Im antipodes* – ze stopami naprzeciw siebie), miejsce na powierzchni kuli ziemskiej znajdujące po przeciwnej stronie (na drugim końcu) jej średnicy w stosunku do danego miejsca. Przykładowo, dokładnymi antypodami Krakowa (50° φ N, 20° λ E) jest punkt o współrzędnych geograficznych 50° φ S, 160° λ W. Położony jest on na obszarze Basenu Pd.-Pacyficznego, na pd.-wsch. od Nowej Zelandii i ok. 1600 km na wsch. od Wysp Antypodów.

antysemityzm – jedna z form rasizmu, szowinizmu, nienawiści i nietolerancji, skierowana przeciwko Żydom. Antysemityzm odnosi się niechętnie lub wręcz wrogo do judaizmu jako odrębnego wyznania, ocenia negatywnie odmienność Żydów i ich niewielką podatność na asymilację, podkreśla znaczenie Żydów w sterowaniu losami współczesnego świata i obarcza ich winą za różnego rodzaju niepowodzenia poli-

tyczne i gospodarcze wielu narodów. Antysemityzm duże wpływy społeczne i polityczne miał przede wszystkim w okresie przedwojennym i wojennym w Niemczech i Włoszech. Olbrzymie moralne znaczenie dla walki z antysemityzmem miała deklaracja Soboru Watykańskiego z 1965 r. anulująca odwieczną doktrynę Kościoła obwiniającą naród żydowski o śmierć Chrystusa na krzyżu. Obarczanie całych narodów odpowiedzialnością za antysemickie ekscesy jest tak samo błędne, jak uznanie wszystkich Żydów za winnych różnych wydarzeń i niepowodzeń polityczno-gospodarczych w niektórych państwach.

apartheid – (jęz. afrikaans *apart* – osobno, rozdzielnie), polityka segregacji rasowej, polegająca na dyskryminacji polityczno-ekonomicznej czarnych i innych „kolorowych” w Republice Południowej Afryki, mająca na celu utrzymanie supremacji białych. Była to oficjalna, państwowa doktryna polityczna obowiązująca w RPA od 1948 r. do początków lat 90. Zasadę apartheidu głosząca, że „nie ma równości między białymi i czarnymi” ogłoszono w 1948 r., a następnie usankcjonowano w Konstytucji. Początki tego systemu sięgają jednak 1913 r., kiedy to w ówczesnym Związku Południowej Afryki (stanowiącym dominium W. Brytanii) przyjęto dekret zabraniający czarnej ludności posiadania ziemi. Według obowiązujących w RPA aktów prawnych, większość Murzynów musiała mieszkać w bantustanach, czyli rezerwach plemiennych, a część przebywała w wydzielonych osiedlach obok miast, jako ich siła robocza. Nie wolno im było bez zezwolenia zmieniać miejsca zamieszkania ani miejsca pracy, nie wolno było poruszać się bez przepustek. Dla czarnych przeznaczone były oddzielne autobusy i tramwaje, oddzielne przystanki, kina i restauracje, osobne kolejki przy okienkach w urzędach, nawet osobne plaże. Zakazane były mieszane małżeństwa (zakazywała to już pierwsza ustawa z 1949 r.), wspólny start w zawodach sportowych. Za przekroczenie licznych ustaw rasistowskich groziły surowe kary. Wprowadzono podział wszystkich mieszkańców na „białych”, „czarnych” i → „kolorodów” (kolorowych). Później dodano jeszcze kategorię „azjatów”, wcześniej klasyfikowanych jako kolorowi. Polityka apartheidu wywoływała napięcia w społeczeństwie i była wielokrotnie potępiana na forum międzynarodowym. W 1966 r. apartheid został uznany przez Zgromadzenie Ogólne ONZ za zbrodnię przeciw ludzkości. W wyniku sankcji międzynarodowych RPA nie mogła np. brać udziału w pracach ONZ, a sportowcy południowoafrykańscy startować w igrzyskach olim-

pijskich. Pewne ustępstwa w polityce apartheidu nastąpiły na początku lat 80. W 1992 r. w referendum biali obywatele RPA opowiedzieli się za likwidacją tego systemu politycznego, a zniesienie wszystkich ustaw rasistowskich zakończyło się w 1994 r., kiedy to też w demokratyczny sposób wybrano parlament i (czarnego) prezydenta Nelsona Mandelę.

apatyt – (gr. *apathē* – ułuda, fałsz), minerał, fosforan wapnia, twardość 5, bezbarwny, ale jego odmiany mogą być różnie zabarwione w zależności od domieszek (najczęściej na białe i żółto). Apatyty powstają przez krystalizację z magmy, występują jako minerał dodatkowy w skałach krystalicznych i osadowych, niekiedy tworzą większe nagromadzenia (np. w Chibinach na Płw. Kolskim w Rosji, wydobyte w mieście Apatity). Apatyty i → fosforyty są podstawowym źródłem pozyskiwania fosforu wykorzystywanego w przemyśle chemicznym (nawozy fosforowe, kwas fosforowy, środki owadobójcze), zapalczanym i in.

APEC → Forum Współpracy Gospodarczej Krajów Azji i Pacyfiku

Arabowie – ludność należąca do grupy ludów semickich, uznająca język arabski za ojczysty oraz identyfikująca się z arabską kulturą i historią, nie stanowiąca jednak jednorodnej grupy etnicznej. Praojczyzną Arabów był Płw. Arabski, a wg własnej tradycji pochodzą od Sema, syna Noego. Liczbę Arabów szacuje się obecnie na ok. 250 mln osób, zamieszkujących pd.-zach. Azję, Afrykę Pn. i częściowo Środk. Znaczne grupy emigrantów arabskich żyją w krajach Europy Zach. oraz w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, a także w Brazylii i Argentynie. Zdecydowana większość (ok. 95 %) Arabów wyznaje → islam (najczęściej w odmianie sunnickiej), natomiast niewielkie grupy Arabów-chrześcijan i → Druzów żyją w Libanie, Syrii, Iraku, Jordanii. Mieszkający w Egipcie → Koptowie wyznają chrześcijaństwo, choć na co dzień posługują się językiem arabskim.

Arabowie palestyńscy → Palestyńczycy

arabski język – język należący do grupy języków semickich, uznawany za jeden z → języków międzynarodowych, posiadający szereg regionalnych dialektów. Posługuje się nim ok. 250 mln osób → Arabów zamieszkających w Afryce Pn., na Płw. Arabskim i sąsiednich terenach. Język arabski jest urzędowym w 21 państwach muzułmańskich. Do upowszechnienia tego języka przyczynił się fakt, że w krajach islamu Koran

w meczetach czytany jest po arabsku. Zresztą arabszczyzna literacka (klasyczna) jest w istocie językiem, którym napisano Koran, z pewnymi niezbędnymi modyfikacjami, wprowadzonymi dla użytku współczesnego. Pismo arabskie o charakterze alfabetycznym, zachowało kierunek notacji od prawej do lewej. W piśmie tym nie rozróżnia się małych i wielkich liter, natomiast każda litera ma odrębny kształt, w zależności od miejsca w wyrazie. Muzułmański zakaz przedstawiania postaci ludzkich i zwierzęcych wpłynął na rozwój wielu zdobniczych odmian pisma arabskiego.

arak – (arab. – słodki sok), pochodzący z Azji Pd.-Wsch., wysokoprocentowy (60 % alk.) napój alkoholowy. Otrzymywany jest poprzez destylację sfermentowanego zacieru ryżowego lub daktylowego z dodatkiem melasy z trzciny cukrowej lub wina palmowego, uzyskiwanego z palmy cukrowej, in. arengi pierzastej (*Arenga saccharifera*).

arat – (mong. *ard* – człowiek z ludu), mongolski pasterz-koczownik, hodowca bydła.

Araukanie – Mapucze; b. wojownicze plemię Indian Ameryki Pd., zamieszkujące środk. Chile i pn.-zach. Argentynę, liczące dziś ok. 1 mln osób. W przeszłości zajmowali się gł. zbieractwem, myślistwem i rolnictwem. Oparli się inwazji → Inków, od XVI w. stawiali zacięty opór Hiszpanom. Współcześnie podstawą utrzymania Araukanów jest uprawa roli i hodowla zwierząt, wielu zatrudnionych jest w górnictwie.

araukaria – igława; b. wysokie (30–50 m) zimozielone drzewo, występujące w kilkunastu gatunkach, dostarczające łatwego w obróbkę i powszechnie cenionego w budownictwie drewna. Najbardziej znana jest araukaria brazylijska (*Araucaria brasiliensis*) o charakterystycznej koronie, przypominającej swym wyglądem olbrzymi kandelabr i – poza drewnem – dająca też jadalne nasiona, które zawierają b. duże (wielkości ludzkiej głowy) szyszki. Drugi, równie ważny gatunek pd.amerykański to igława chilijska (*Araucaria araucana*), występująca w pd. Andach. Jej nasiona są w Chile i Argentynie ważnym artykułem handlowym, a żywica – zbierana przez miejscowych Indian → Araukanów – wykorzystywana jest w medycynie ludowej.

Arawakowie – plemiona indiańskie Ameryki Pd., liczące dziś ok. 400 tys. osób. Kiedyś szeroko rozprzestrzenieni w Ameryce Pd. i Środk., dziś zamieszkują gł. lasy równikowe dorzecza Amazonki i Orinoko. Podstawą współczesnej gospodarki Arawaków jest rolnictwo, oparte gł.

o uprawę → manioku, uzupełniane myślistwem i rybołóstwem.

armator – (łac. *arma* – broń, narzędzia), przedsiębiorstwo lub osoba fizyczna, która w swoim imieniu uprawia żeglugę statkiem morskim lub rzeczny, własnym lub cudzym.

ASEAN → Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej

asfalt – (gr. *asphaltos* – obcego pochodzenia), skała osadowa pochodzenia organicznego, palna, stwardniała mieszanina węglowodorów o barwie czarnej, występująca w stanie naturalnym. Jest pozostałością ropy naftowej po odparowaniu substancji lotnych. Asfalt mięknie w temperaturze pow. 25° C, topi się w temp. ok. 50° C. Używany jest do budowy dróg, produkcji papy, jako materiał izolacyjny w budownictwie oraz do nasycania drewna w celu ochrony przed wilgocią. W starożytności uszczelniano nim łodzie. Występuje w złożach pokładowych lub wypełnia szczeliny w innych skałach. Największe na świecie złoża asfaltu naturalnego wydobywane są w rejonie Jez. Asfaltowego w pd. części Trynidadu (Trynidad i Tobago). Obecnie większość asfaltu uzyskuje się w drodze destylacji ropy naftowej i suchej destylacji węgla kamiennego.

Assam – stan w pn.-wsch. Indiach, ważny rejon uprawy herbaty, w dużej części przeznaczanej na eksport.

Aszkenazyjczycy – Żydzi aszkenazyjscy (od Aszkenaza – biblijnego syna Gomera, wnuka Noego), powstałe w XV-XVI w. określenie → Żydów zamieszkujących początkowo Europę Zach. (gł. Niemcy), którzy – po wypędzeniu stamtąd – osiedlili się w Polsce i innych krajach Europy Środk.-Wsch. i na powrót w niektórych krajach zachodnioeuropejskich, a od XVII w. w Ameryce Pn. Znaczna ich część padła ofiarą → Holocaustu, potomkowie Aszkenazyjczyków, gł. z Europy stanowią większość mieszkańców współczesnego Izraela. Do czasu Holocaustu posługiwali się językiem → jidysz, co w zasadniczy sposób różniło ich od Żydów sefardyjskich. Pod względem religijnym pomiędzy tymi podstawowymi grupami Żydów istnieją nieznaczne różnice w prawie religijnym (własny sposób interpretacji Talmudu przez Aszkenazyjczyków) i znaczne w liturgii. Obecnie ok. 85–90 % Żydów to Aszkenazyjczycy.

atlas – zbiór map. Określenia tego użył po raz pierwszy Merkator (właśc. Gerhard Kremer 1512–94), matematyk i kartograf flamandzki, na określenie uporządkowanego zbioru map, który

zaczął wydawać od 1585 r. Na stronie tytułowej swego zbioru map umieścił postać greckiego boga Atlasa trzymającego kulę ziemską.

atol – (divehi [malediwski] *atolu*), rafa koralowa w kształcie pierścienia (ciągłego lub przerywanego) otaczająca płytką lagunę. Po zewnętrznej stronie atolu występuje kształtowana przez fale plaża. Atole tworzą się w strefie → szelfu lub częściej wokół wysp wulkanicznych na otwartym oceanie i stanowią najpospolitszy typ raf koralowych. Na świecie jest ok. 300 atoli, najwięcej na Pacyfiku. Największym jest atol Kwajalein w arch. Wysp Marshalla. Większość atoli jest obiektem zainteresowań turystów.

atrakcyjność turystyczna – właściwości obszaru lub miejscowości wzbudzające zainteresowanie i przyciągające turystów. Pod tym pojęciem najczęściej rozumie się zespół cech środowiska geograficznego lub innych obiektów stanowiących przedmiot wypoczynkowych, krajoznawczych lub specjalistycznych zainteresowań turystów, dobrze powiązanych komunikacyjnie z pozostałą częścią kraju i należycie wyposażonych w urządzenia zaspokajające potrzeby turystów w zakresie noclegów, wyżywienia i rozrywek. Atrakcyjność turystyczna obejmuje więc → walory turystyczne, → zagospodarowanie turystyczne i → dostępność komunikacyjną.

aul – (tur. *aul* – osada, osiedle) 1. osada górali kaukaskich, 2. stała osada ludów pasterskich Azji Środk. – Kazachów, Kirgizów, Turkmenów, Karakalpaków.

Australijczycy – 1. w szerszym znaczeniu – wszyscy obywatele Australii (Związku Australijskiego), 2. w węższym znaczeniu – mieszkańcy Australii o rodowodzie imigracyjnym (bez ludności rdzennej, tzn. → Aborygenów). Rdzeń tego wieloetnicznego narodu państwowego stanowi element anglo-celtycki (Anglicy, Irlandczycy, Szkoci, Walijczycy), uzupełniony o nowsze fale imigracyjne z różnych zakątków świata.

australopitek – (*Australopithecus africanus*), najstarsza znana forma istot człowiekowatych i najwcześniejsze stadium ewolucji człowieka. Ok. 5 mln lat temu rozeszły się drogi rozwojowe praczłowieka i szympansa. Prawdopodobnie we wsch. Afryce australopitek zlaźł z drzewa, wyszedł z buszu i zaczął szukać pożywienia w stepach. Wysoka trawa zmusiła go – działało się to oczywiście stopniowo, przez wiele pokoleń – do stawiania na dwóch nogach i prostowania sylwetki, co ułatwiało polowanie na zwierzynę i pozwalało dostrzec niebezpieczeństwo. Głównie

nym składnikiem pożywienia australopiteków był pokarm roślinny uzyskiwany metodą prostego zbieractwa, uzupełniany pokarmem mięsnym zdobywanym drogą łowiectwa i rybołówstwa. Pokarm był spożywany zapewne wyłącznie w stanie surowym.

autarkia – (gr. *autarchia* – samowładztwo), samowystarczalność gospodarcza państwa lub narodu. Termin użyty po raz pierwszy w 1800 r. przez niem. filozofa Johanna Fichtego (1762–1814) oznaczający dążenie do samowystarczalności państwa (narodu), opartej na maksymalnym wykorzystaniu własnych zasobów, bez udziału (całkowitego lub znaczącego) w tym rozwoju wymiany z zagranicą. Autarkia jest przeciwieństwem międzynarodowego podziału pracy i współczesnych procesów globalizacyjnych i powoduje zmniejszenie efektywności gospodarczej. Dla współczesnych zindustrializowanych społeczeństw autarkia na dłuższą metę to swego rodzaju samobójstwo gospodarcze. Przykładem z ostatniego ćwierćwiecza jest Albania, w której polityka autarkii, realizowana w czasach komunistycznych (po zerwaniu w 1979 r. kontaktów polityczno-handlowych z Chinami, a wcześniej z b. ZSRR), doprowadziła do poważnego zacołania gospodarczego państwa i zubożenia społeczeństwa.

autochton – (gr. *autochthon* – tuziemiec, pochodzący z tej samej ziemi), tubylec, krajowiec; często używane określenie miejscowej, rdzennej ludności, w odróżnieniu od późniejszej, napływowej. Znaczenie tego terminu jest jednak relatywne, ponieważ praktycznie nigdzie na świecie nie ma grup ludzkich całkowicie autochtonicznych. Przykładowo, rdzenni Amerykanie, czyli Indianie, przywędrowali w wielu falach migracyjnych i w różnym czasie z kontynentu azjatyckiego. Przeciwnieństwem autochtonizmu jest, rzadziej używane, pojęcie → „allochtonizm” – oznaczające coś (najczęściej chodzi o grupy ludzkie, kultury lub zjawiska przyrodnicze), co nie pochodzi z danego miejsca, a zostało przyniesione z innego.

autokefalia – (gr. *kephale* – głowa), w prawosławiu samodzielność i odrębność Kościoła krajowego (swoboda w zakresie organizacji, hierarchii duchowieństwa, zwyczajów i liturgii).

Autonomia Palestyńska – tymczasowa struktura administracyjna (oficjalnie Palestyńskie Władze Narodowe) zarządzająca obszarem Strefy Gazy i częścią Zach. Brzegu. Autonomia Palestyńska została ustanowiona w 1994 r. – na mocy porozumienia z Oslo – na okres 5 lat, do

czasu ostatecznego porozumienia pokojowego. Porozumienie to nie zostało zawarte, lecz tymczasowe władze rządzą do tej pory. Obecnie Autonomia Palestyńska została podzielona na tereny o różnym statusie: 1) pod kontrolą palestyńską (Strefa Gazy, większe miasta na Zach. Brzegu), 2) pod kontrolą mieszaną (władzę sprawują → Palestyńczycy, ale kontrola wojskowa leży w gestii armii izraelskiej), 3) pod kontrolą izraelską (osiedla żydowskie, drogi dojazdowe, punkty strategiczne – wzgórza, źródła wody). Od poł. 2002 r. budowany jest betonowy mur oddzielający obszar Zach. Brzegu od reszty terytorium Izraela. Mur ten, mocno krytykowany przez Palestyńczyków, mierzy 4 m wysokości i w 2011 r. liczył nieco ponad 700 km (docelowo ma osiągnąć 760 km).

autostrada – (wł. *auto* – samochód + *strada* – droga, ulica), bezkolizyjna, wielopasmowa droga szybkiego ruchu, za przejazd której w wielu przypadkach pobierana jest opłata. Magistrala drogowa o nawierzchni ulepszonej, posiadająca bezkolizyjne wjazdy i wyjazdy oraz takie same skrzyżowania (często na dwu lub więcej poziomach). Jeźdnie dla obu kierunków ruchu są rozdzielone pasem zieleni, a całość autostrady jest ogrodzona w celu zapobieżenia nagłemu wtargnięciu ludzi, dzikich lub domowych zwierząt. Autostrady omijają miasta, mając z nimi połączenia drogami dojazdowymi. Na niektórych odcinkach autostrad, zwłaszcza w terenach gęsto zabudowanych, instaluje się zasłony izolacyjne (z zieleni lub materiałów trwałych) tłumiące hałas i zmniejszające zanieczyszczenie powietrza w otoczeniu. Pierwszą autostradą na świecie wybudowano w 1924 r. we Włoszech, na przedgórzu Alp (Mediolan – Varese). Pierwszy nowoczesny system autostrad powstał w Niemczech w latach 30. XX w. Największą siecią autostrad na świecie dysponują obecnie Amerykanie (ponad 75 tys. km). W krajach anglojęzycznych autostrada określana jest jako *Highway*, francuskojęzycznych – *Autoroute*, niemieckojęzycznych – *Autobahn*.

Autostrada Słońca – określenie włoskiej autostrady (wł. *Autostrada del Sole*) Mediolan – Neapol, przez Bolonię, Florencję i Rzym oraz ciągu autostrad we Francji (fr. *Autoroute du Soleil*) łączących Paryż z Lazurowym Wybrzeżem.

awokado – smaczliwka wdzięczna (*Persea gratissima*), wiecznie zielone drzewo strefy międzyzwrotnikowej, dostarczające smacznych owoców o kształcie gruszki, w zielonej błyszczącej skórce. Wewnątrz owoców – poza dużą pestką

– znajduje się pożywny, o orzechowym smaku, kremowy lub białozielonkawy miąższ, który jest jadany na surowo. W produkcji tych owoców pierwsze miejsce w świecie zajmuje Meksyk, poza tym liczą się też inne kraje Ameryki Łacińskiej.

Aymara → Ajmarowie

Azerowie – Azerbejdżanie; rdzenna ludność Azerbejdżanu, zamieszkująca także pn. Iran oraz inne kraje (Rosję, Gruzję). Posługują się językiem azerskim (azerbejdżańskim), należącym do grupy tureckiej języków altajskich. Azerowie wyznają islam szyicki, a ich liczebność szacowana jest na 35 mln.

„azjatyckie tygrysy” – określenie grupy krajów Azji Pd.-Wsch. i Wsch., odznaczających się niezwykle dynamicznym rozwojem gospodarczym, widocznym zwł. od pocz. lat 70. XX w. W krótkim czasie dokonały one wyraźnego ekonomicznego „skoku” (na wzór tygrysa, dla narodów tej części świata symbolu siły, dzikości i zwinności), mimo – w większości przypadków – braku tak atrakcyjnych surowców, jak np. ropa naftowa. Wykorzystując nowoczesne technologie, napływ kapitału zagranicznego (gł. japońskiego, amerykańskiego i niemieckiego) zachęconego niskimi podatkami, wzorową organizację pracy, bliskość wielkich rynków zbytu Chin, Indii i Indonezji, udało im się stworzyć prężną gospodarkę proeksportową. Na konkurencyjność wyrobów na rynkach światowych duży wpływ mają ich stosunkowo niewysokie ceny, wynikające m.in. z niskich kosztów siły roboczej. Do „azjatyckich tygrysów” zalicza się: Koreę Południową, Singapur, Tajwan, Hongkong (politycznie należący

do Chin, ale gospodarczo samodzielny). Do grupy tej z czasem dołączyły Maleszja i Tajlandia, ostatnio też Indonezja. „Azjatyckie tygrysy” przebojem weszły na rynki światowe z różnorodnymi produktami przemysłu przetwórczego, zwłaszcza elektronicznego, samochodowego, włókienniczego i zabawkarskiego. Dodatkowym źródłem dochodu dla większości tych państw jest transport i przemysł morski oraz turystyka (zwł. w przypadku Tajlandii).

Aztekowie – określenie wysoko cywilizowanego ludu indiańskiego w dawnym środk. Meksyku, który do XV w. stworzył potężne imperium ze stolicą w Tenochtitlan (ob. miasto Meksyk). W latach 1519–21 zostali podbici przez Hiszpanów pod wodzą Hernando Cortesa (Corteza, 1485–1547). Pozostałościami cywilizacji azteckiej są ruiny monumentalnych budowli, m.in. piramid schodowych. Potomkowie Azteków zajmują się dziś gł. rolnictwem, częściowo także rzemiosłem i handlem, stanowiąc trzon biedniejszej warstwy ludności wiejskiej Meksyku.

azyl – udzielenie schronienia cudzoziemcowi narażonemu w swoim kraju – ze względów politycznych, rasowo-etnicznych lub światopoglądowych – na prześladowania, więzienie czy śmierć.

azyl podatkowy – określenie krajów, w których wyjątkowo niskie podatki przynoszą korzyści finansowe cudzoziemskim firmom i osobom, które lokują tu swoje biura i oddziały. Przykładami takich krajów są w Europie Liechtenstein i Monako.

azylant – osoba szukająca schronienia (→ azylu) w obcym państwie.

baby boom – (ang. *baby* – niemowlę), okres wzmożonej rozrodczości kobiet, nazwa lat 60. XX w., kiedy to w krajach Europy Zach., Stanach Zjednoczonych i Kanadzie wystąpiła podwyższona liczba urodzeń, co pośrednio wiązano ze swobodą młodzieżowych, zwłaszcza hipisowskich ruchów kulturowych.

bahasa indonesia → indonezyjski język

Bajkalsko-Amurska Magistrała – BAM; szlak kolejowy łączący Rosję z Oceanem Spokojnym, drugi obok → transsyberyjskiej magistrali kolejowej. Linia ta liczy ok. 4,3 tys. km, ukończona została w 1991 r. Odcinek dalekowschodni praktycznie został zbudowany w latach 1944–46 przez jeńców niemieckich i japońskich. Połączenie tego odcinka z częścią zach. nastąpiło w 1984 r. BAM bierze początek w mieście Tajszet (gdzie łączy się z koleją transsyberyjską) i biegnąc na pn. od Bajkału (w odległości 600–800 km od linii transsyberyjskiej), zdąża do pacyficznego portu Sowiecka Gawań. Zasadniczy odcinek tej linii biegnący z Ust’Kut nad Leną do Komsomolska nad Amurem (liczący 3140 km) zbudowano w latach 1974–84, a oddano do eksploatacji w 1989 r. W założeniu BAM miała umożliwić zagospodarowanie bogatych w surowce mineralne regionów pd. Syberii i Zabajkala, położonych na pn. od magistrali transsyberyjskiej. Ponadto, według założeń z czasów komunistycznych, linia ta miała spełniać rolę strategiczną, jako alternatywa dla magistrali transsyberyjskiej biegnącej zbyt blisko granicy z Chinami. Z różnych powodów możliwości komunikacyjne BAM obecnie nie są w pełni wykorzystane.

Bajkonur – największy i najstarszy port kosmiczny na świecie. Powstał w 1955 r., obejmuje obszar ok. 670 km². Obecnie na terenie Kazachstanu, dzierzawiony przez Rosję. Zamknięte miasto Bajkonur, zbudowane w 1955 r. dla pracowników kosmodromu, w latach 1958–95 nosiło nazwę Lenińsk.

bakłażan – oberżyna (*Solanum melongena*), pochodząca z Indii, uprawiana na całym świecie w klimacie ciepłym, roślina uprawna o jadalnych, dużych owocach barwy fioletowej.

baktrian → wielbłąd

balsa – b. lekkie (lżejsze od korka), białe drewno tropikalnego drzewa o polskiej botanicznej nazwie ogorzałka wełnista, in. balsa (*Ochroma lagoon*). Drzewa te występują w lasach Ameryki Pd. i Środk. oraz na Cejlonie. Drewno balsa – b. lekkie i łatwe w obróbce – ma wszechstronne zastosowanie, m.in. do konstrukcji tratw, jachtów, łodzi, szybowców, sprzętu wędkarskiego (spławiki).

BAM → Bajkalsko-Amurska Magistrała

banan – banan właściwy, bananowiec (*Musa paradisiaca*), szeroko rozpowszechniona roślina uprawna obszarów okołorównikowych (b. gorących, jednostajnie wilgotnych). Jest to jedna z najbardziej produktywnych roślin świata. Bananowiec jest wieloletnią byliną o wysokości kilku metrów, wyrastającą z podziemnych kłaczów, której łodyga jest zwieńczona baldachimem ogromnych liści i kiściami owoców. W uprawie unika się miejsc wietrznych, ponieważ huragany wyrządzają ogromne spustoszenia w gajach bananowych. Rozróżnia się dwie podstawowe odmiany banana właściwego: skrobiową i deserową. Pierwsza – to banan rajska, in. plantan, dająca owoce mączyste, mniej słodkie, spożywane dopiero po ugotowaniu, upieczeniu lub usmażeniu. Banany te uprawia się na spożycie wewnętrzne i praktycznie nie są przedmiotem wymiany zagranicznej. Z kolei banan płamisty, in. pizang, daje owoce słodkie i aromatyczne, spożywane na surowo (bo skrobia w czasie dojrzwania przechodzi w cukry proste). Właśnie te banany, stanowiące ok. 2/3 światowej produkcji bananów ogółem, są najważniejszym artykułem międzynarodowego handlu owocami. Banany słodkie, ze względu na wysoką zawartość węglowodanów, mają duże właściwości odżywcze i dietetyczne (są łatwo strawne). Chociaż w krajach tropikalnych gaje bananowe lub pojedyncze rośliny spotyka się niemal przy każdej zagrodzie, to jednak towarową produkcję bananów dają prawie wyłącznie plantacje, często pozostające w rękach obcych spółek akcyjnych.

Ponieważ dojrzałe banany szybko się psują, na eksport zbiera się owoce jeszcze zielone i twarde, dojrzewają one dopiero w czasie transportu statkami-chłodniami i w portowych dojrzewalniach. Z ogólnej – systematycznie rosnącej – produkcji bananów słodkich, wynoszącej ponad 100 mln t (2010), najwięcej przypada na Indie, Chiny, Filipiny, Ekwador, Brazylię, Indonezję. Największe znaczenie w towarowej produkcji bananów i ich eksporcie mają kraje Ameryki Środk. (→ republiki bananowe) i Ameryki Pd. (zwł. Ekwador).

banan manilski – banan włóknodajny (*Musa textilis*), bylina pochodząca z Filipin, uprawiana w Azji Pd.-Wsch., której pochwy liściowe dostarczają lekkiego, twardego i wytrzymałego włókna nazywanego manilą lub abaką. Włókno to, odporne na działanie drobnoustrojów i wody morskiej, wykorzystywane jest do produkcji grubych tkanin, plecionek, sieci rybackich, żagli, lin okrętowych.

banan włóknodajny → banan manilski

bandera – flaga używana przez jednostki pływające, informująca o przynależności państwowej statku. Rozróżnia się banderę wojenną podnoszoną przez okręty wojenne i banderę cywilną (handlową) używaną przez statki handlowe, pasażerskie, rybackie i in. W większości państw świata podnosi się ją również na jachtach. W przypadku Polski banderą handlową jest flaga biało-czerwona z herbem państwowym pośrodku pasa białego (proporcje 5:8). Wzór bandery wojennej jest taki sam, z tym że flaga jest nieco dłuższa (proporcje 10:21) i w części swobodnej ma wycięty trójkąt.

Bank Światowy → organizacje wyspecjalizowane ONZ

Bantu – (w jęz. luba – ludzie), najliczniejsza grupa ludów afrykańskich, należących do odmiany czarnej i posługujących się językami z rodziny bantu. Charakteryzują się dużym zróżnicowaniem antropologicznym i kulturowym. Ludy Bantu wywodzą się z obszarów sawannowych obecnego Kamerunu i Nigerii. Stamtąd, prawdopodobnie z powodu osuszania się obszarów saharyjskich, przodkowie Bantu (od III tysiąclecia p.n.e.) etapami zasiedlali Afrykę Równikową, a następnie Afrykę Wsch. i Pd., spychając na tereny nieurodzajne miejscowe ludy zbieracko-łowieckie (→ Buszmenów i → Hotentotów). Zaludnianie nowych ziem było raczej procesem pokojowym, a na zajmowanych przez siebie terenach Bantu wprowadzili osiadły tryb życia – stałe osadnictwo, chów zwierząt i uprawę roślin. Dziś Bantu, zamieszkujący środk., wsch. i pd. Afrykę, liczą

100–150 mln osób. Wyznają chrześcijaństwo, religie afrochrześcijańskie, islam i wierzenia tradycyjne. Wśród Bantu przeważają ludy rolnicze, których podstawą bytu jest gospodarka mieszana rolno-hodowlana. Niektóre zajmują się prawie wyłącznie pasterstwem. Inne utrzymują się z rybołówstwa, łowiectwa i zbieractwa oraz handlu.

baptizm – (ang. *baptist* – chrzciciel), wyznanie protestanckie powstałe w łonie reformacji angielskiej. Bezpośrednio wywodzi się z purytanizmu jako ruchu odnowy państwowego Kościoła Angielskiego w duchu rygorystycznego kalwinizmu. Akceptując teologiczne zasady ang. protestantyzmu, baptizm zakwestionował chrzest niemowląt, zespoleń Kościoła z państwem i przymus religijny. Baptizm podkreśla nadrzędną rolę Pisma Św. oraz odrzuca jakiekolwiek pośrednictwo między człowiekiem a Chrystusem w akcie przyjmowania łaski zbawienia. Baptizm uznaje sakrament chrztu (świadomego, przez pełne zanurzenie w wodzie) oraz Wieczerzę Pańską, przyjmowaną pod dwiema postaciami. W liturgii, która nie posiada sztywnych formuł, dużą wagę przywiązuje się do oprawy muzycznej (chór, śpiew wiernych). Baptizm czci tylko Trójęc Św., brak w tej religii kultu Matki Boskiej i świętych, nie praktykuje się pielgrzymek, nie tworzy sanktuariów. Baptizm rygorystycznie przestrzega zasady rozdziału Kościoła od państwa, jednocześnie zachęcając wiernych do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym, w tym do pełnienia urzędów publicznych.

barriadas → slumsy

barter – transakcja barterowa; bezpośrednia wymiana towarów lub usług, bez użycia środka płatniczego. Jest powszechną formą wymiany w społecznościach słabo rozwiniętych.

baryłka – (ang. *barrel*), jednostka objętości ropy naftowej i jej przetworów, używana jako standardowa miara w światowym przemyśle naftowym i obrocie handlowym. Baryłka zawiera 159 l (dm³), co stanowi średnio 136 kg ropy naftowej (ok. 1/7 t).

Baskowie – naród mieszkający po obu stronach granicy hiszpańsko-francuskiej: w Baskonii i zach. Nawarze w Hiszpanii (ok. 900 tys.) oraz w departamencie Pyrénées-Atlantiques w pd.-zach. Francji (ok. 130 tys.). Szacuje się, że ok. 170 tys. Basków żyje na emigracji, w krajach Ameryki Pd. i w Stanach Zjednoczonych. Baskowie posługują się językiem baskijskim (*euskera*) o nieustalonej przynależności genetycznej,